

50.013-

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

93. évfolyam

1977

2

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

I. OSZTÁLYÁNAK

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE

HONGROISE DES SCIENCES

POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

93. ÉVF. 1977/2. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 60 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp V., Váci u. 22. Tel.: 185—680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 fv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratosokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk; Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrekcióra visszaküldésével egyidőben.

Anton Koberger és a 15. századi kiadói kötések*

A XV. század legtermékenyebb német nyomdásza és legnagyobb könyvkereskedője kétségtelenül a nürnbergi Anton Koberger. Működését 1470-ben kezdte. A nyomdászkodást 1504-ben feladta, s élete utolsó évtizedében, 1513-ban bekövetkezett haláláig kizárólag könyvkereskedéssel foglalkozott. Mint könyvkereskedőnek Velencétől Frankfurtig, Lyontól Budáig Európa nagy részét behálózták kereskedelmi kapcsolatai. Budán, az 1490-es évek első felében egy ideig veje, Wolf Haller volt a megbízottja. Tartósabb üzleti kapcsolatban a budai könyvkereskedők közül Theobald Fegerrel állt.

Közismert, hogy a könyveket a XV. században kötetlenül hordókba, később (éppen Koberger kezdeményezésére) bálákba csomagolva szállították. A nyomdák ugyanis általában kereskedelmi csomópontokban jöttek létre; a könyvkötők, akik egyben gyakran könyvkereskedők is, ezzel szemben az egyetemi városokban találhatók.

Koberger is könyvei nagy részét kötetlenül szállította a nagy városokba, a könyvvásárokra (Lipcse, Frankfurt, Lyon) és az egyetemi városokba.

Mégis Loubiernak¹ már a század elején föltűnt, hogy a Koberger-nyomtatványok jó része² nagyon hasonló, vagy közel egyforma kötésben van. A század első felében, különösen a két világháború között, több cikk is foglalkozott ezekkel a kötésekkel, amelyek hamarosan mint kiadói kötések váltak ismertté, majd párhuzamosan más kiadói kötésekről is értesülhettünk, pl. a mainzi Schöfferről.³

Knaus, Schmidt, Schwenke, Helwig és más kötés kutatók valószínűnek tartották, hogy a nagy kiadók, mint amilyen Koberger is volt, saját könyvkötőműhellyel rendelkeztek. E feltételezésnek annál is inkább megvolt az alapja, mivel a nagyjából kortárs Johann Neudörffer⁴, a XVI. század első felében azt írja Kobergeréről, hogy könyvkötői is voltak.

* Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának és a Kulturális Minisztérium Könyvtári Osztályának Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága felolvasó ülésén 1976. február 5-én elhangzott előadás alapján.

¹ LOUBIER, Jean: *Der moderne Bucheinband für Verlagswerke*. — Archiv für Buchbinderei (1) 1901. 21.

² Eddigi vizsgálataink szerint a Koberger-nyomtatványoknak hozzávetőlegesen egyhatoda van Koberger-féle kötésben. — ROZSONDAI Béláné Kolauch Marianne: *Anton Koberger, a nyomdász, kiadó és könyvkereskedő a kötés kutatás tükrében*. Bölcsészdoktori disszertáció. Bp. 1976. 183. p. [Gépirat.]

³ KNAUS, Hermann: *Über Verlegereinbände bei Schöfferr*. — Gutenberg Jahrbuch 1938. 97—108.

⁴ NEUDÖRFFER, Johann: *Des — Nachrichten von Künstlern und Werkleuten daselbst aus dem Jahre 1547. Nebst der Fortsetzung des Andreas Gulden*. Hrsg. von G. W. K. LOCH-

Tehát kortársi hagyományozás szerint volt Kobergernek könyvkötőműhelye. De a Koberger-nyomatványok egy részének előbb említett nagyon hasonló kötése is erre engednek következtetni. Beszélhetünk-e ezekután Koberger-féle kiadói kötésekről?

Előbb a kiadói kötés fogalmát kell tisztázni. Modern értelemben véve nagy példányszámú, azonosan bekötött könyvre gondolunk. Ezek a modern kiadói kötések a legapróbb részletekig azonosak, hiszen gépi úton állítják őket elő. Ezzel szemben a XV. századi ún. kiadói kötések kézműves könyvkötőműhelyben készültek. Ezek a kötések általában nem egyformák. Adódik ez a kézműipari előállítás természetéből is. Minden kötés egyedi. S az egyformaság nem is igény. Ezenkívül az összkiadásnak csak egy részét kötötték be, s ezeket sem egyszerre, hanem a kelendőség szerint. Voltak kötetlen és kötött példányok raktáron. Ha a kötöttek elfogytak, célszerű volt újabb egy-két példányt bekötni.

Goldschmidt,⁵ aki egyébként tagadja a Koberger-féle kiadói kötések létét, mégis feltételezi, hogy egy-egy példányt azért kötöttek be, hogy az érdeklődőknek jobban felkeltsék a figyelmét, mintát tudjanak mutatni, amelyet már ellenőriztek, kollacionáltak.

A hangsúly nem is azon van, hogy a nagy nyomdász-kiadóknak saját könyvkötőműhelye legyen. Ezek kiadványaik egy részét a helyi könyvkötőkkel kötötték be, s egyszerre több könyvkötőt is foglalkoztattak. A XV. században a kiadói kötés tehát csak azt jelenti, hogy a könyveket a nyomdász-kiadó megrendelésére és számlájára kötötték.⁶

Mint említettük, a könyvkötők általában könyvkereskedők is. Koberger korának egyik legnagyobb könyvkereskedője, s mint üzletember, feltehetően a nagyobb haszon érdekében köttette be kiadványai egy részét. Mivel kötve nem szállítottak könyveket, véleményünk szerint ezek a nürnbergi, polgári könyvkötőműhelyben készült kötéssel ellátott könyvek Nürnberg és környékén kerültek eladásra. E német gótikus, vaknyomásos bőrkötések ugyan nem olyan drágák, de azért általában a kötött könyv ára így is kétszerese a kötetlenének s a kötések mind a kiadó, mind a vásárló számára a nyomtatványtól függetlenül is értéket képviseltek.⁷

Nürnberg a könyveknek jó piaca volt. Sok humanista élt falai között (Pirckheimer, Schedel, Celtis, Eobanus Hessus stb.), s egy tucatnyi férfi és női kolostora volt a birodalmi városnak. Ezenkívül a polgárok is vettek könyveket (éppen ők inkább a kötés miatt), s okleveles adat bizonyítja, hogy a nürnbergi Tanács is vásárolt Kobergertől könyveket a városi könyvtár (Librei) számára.⁸

Helwig szerint⁹ a kiadói kötések csalhatatlan jelei a kötések előtábláján fölül a cím, vagy a mű tartalmára vonatkozó felirat. Ezeket nem egyes betűbélyegzőkkel állították elő, hanem a két-három szavas feliratot lemezbe vésték és ezt a

NER. Wien, 1875. Braumüller. — Quellenschriften für Kunstgeschichte und Kunsttechnik des Mittelalters und der Renaissance 10. 173.

⁵ GOLDSCHMIDT, Ernst Philipp: *Gothic and renaissance bookbindings*. 2. ed. 1—2. vol. Nieuwkoop—Amsterdam, 1967. Degraaf—Israel. 1. köt. 36. p. továbbá 40—41.

⁶ HELWIG, Hellmuth: *Verlegereinbände im 15. und 16. Jahrhundert*. — Archiv für Buchbinderei (38) 1938. 83—84.

⁷ HELWIG, H. id. cikk 84.

⁸ PETZ, Josef: *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der Bucherei des Nürnberger Rates, 1429—1538*. — Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg 6. (1886) 149., 154., 161. p.

⁹ HELWIG, Hellmuth: *Handbuch der Einbandkunde*. 1—3. Bd. Hamburg, 1953—1955. Maximilian-Gesellschaft. 1. köt. 58. p.

lemezt préselték a bőrbe. Helwig úgy véli, hogy ezek a lemezek a kiadó megrendelésére készültek, s lenyomatuk csak az általa kötetett könyvek tábláján jelenik meg.

Schmidt¹⁰ nemcsak azt fogadja el, hogy létezik Koberger-féle kiadói kötés, hanem hogy nemcsak Koberger-nyomtatvány lehet ún. Koberger-kötésben. Tudjuk, hogy Koberger más nyomdák termékeivel is kereskedett. Több példával találkoztam kutatásaim során, hogy strassburgi, hagenai, velencei, würzburgi, lyoni nyomtatvány volt Koberger-kötésben. (Egy strassburgi kiadvány-nyal mi is megismerkedünk a későbbiek során.)

Meggyőződésünk, hogy a fenti értelemben *van* tehát Koberger-féle kiadói kötés. Célunk ezt bizonyítani.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, célszerű egy kis technikortörténeti kitérőt tenni.

A XV. századi német bőrkötéstáblák kedvelt díszítőeleme volt a gránátalmavirág. Különösen Nürnberg környékén volt nagyon népszerű. Leginkább az előtábla középmezőjében láthatjuk gót ruta-indával körülveve. Ennek a ruta-indának az alapmotívuma az ún. fejbélyegző. A ruta-inda előállításához kétféle fejbélyegző szükséges (ld. az *I. ábrán*: I/1 és I/2). A harmadik bélyegző a ruta-indát kitöltő gránátalmavirág (I/3). Hogy tehát gránátalmavirágos gót ruta-indát kapjunk, három bélyegzőre van szükség. A kettős fejbélyegzőt négyszer kell a bőrbe nyomni, a másik típusú fejbélyegzőt pedig nyolcszor. Ez összesen tizenkettő, a tizenharmadik művelet a gránátalmavirágos bélyegző bőrbenyomása.

Egyszerűbbé tették ezt az eljárást, amikor a teljes ruta-indát mintegy elfelezve készítettek egyetlen bélyegzőt (II/1). Ezt egyszer fölülről, egyszer alulról egymáshoz illesztve nyomták a bőrbe. Harmadik művelet a virágtó (II/2) beillesztése volt. Most már tehát csak két bélyegzőre volt szükség, a műveletek száma pedig tizenháromról háromra csökkent.

Az előbbiekhöz képest a lemezbélyegző (III) szinte forradalmi előrelépés. A lemezbélyegző a kis egyesbélyegzőknek szinte összefoglalója. Minden egyszerre, egyetlen műveletben kerülhet a bőrtábla felületére. A lemezbélyegzőt már nem kézzel, mint az egyesbélyegzőket, hanem kézi sajtóval préselték a bőrbe. Ez drágította az eljárást, nem is beszélve arról, hogy a lemez készítése, metszése is többbe került. Ez, szerintünk, a magyarázata annak, hogy sokáig a kettőt párhuzamosan használták.

Az a könyvkötő, akinek már megvolt az egyesbélyegzőkből álló szerszámkészlete, ezeket használta továbbra is, mégha időben, ügyességben többet is követeltek tőle az egyesbélyegzők.

A görgető is ugyanezen az elven alapszik, vagyis egyszerűsíteni azt az eljárást, amivel a kötéstáblán a tükröt körülvevő keretet nyerhetjük. A mellékelt ábrán a nürnbergi kötésekre annyira jellemző pálcán áthurkolódó indát és rozettát láthatjuk görgetőn egyesítve.

Németországban mind a lemez, mind a görgető csak majd a XVI. században, a reneszánsz kötéseken válik általánosan uralkodóvá és szorítja háttérbe az egyesbélyegzőket. De akkor már témaváltozás is következik, a tisztán növényi és állatvilágból vett elemeket allegorikus emberábrázolások, a bibliából vett jelenetek, vagy portréképek váltják föl.

¹⁰ SCHMIDT, Adolf: *Verlegereinbände Anton Kobergers zu Nürnberg in der Landesbibliothek zu Darmstadt*. — Archiv für Schreib- und Buchwesen (2) 1928. 120.

Egy kötésen általában öt-nyolc bélyegző szerepel. (Ld. a 3. ábrát.) Egy könyvkötőműhelynek pedig ennél jóval több bélyegzőből áll a készlete. Az egy műhelyből származó kötések díszítésénél kettő – három – négy ugyanolyan bélyegző mindig megjelenik, általában azonban más elrendezésben, vagy egy-két újabb bélyegző társaságában.¹¹

A Koberger-kötések létjogosultságának bizonyítására előbb a többkötetes művek különböző könyvkötőnél készült köteteit hozzuk fel.

Az Egyetemi Könyvtár Inc. 637/I és 637/II (CIH 671)¹² jelzetű ősnymtatványai az 1497-ben Kobergernél megjelent Nicolaus de Lyra kommentálta Biblia második és harmadik része. Az itt bemutatott két kötés két különböző könyvkötőműhelyben készült.

Az Univ. 637/I felirata „Secunda ps lire”, a felirat alatt egymásba kapcsolódó ívek (4.1) láthatók. Alul a rövidebb oldalon griffek (4.2) sorakoznak, a két hosszabb oldalon rozetta (4.3) váltakozik pálcán áthurkolódó gótikus indával (4.4). A tükröt gót ruta-indás gránátalmavirág tölti ki (4.5). A háttábla kerete rozetta és inda bélyegzőkből (4.3 és 4.4) áll. A tükröt átlók tagolják, az így nyert háromszögekbe griff bélyegzők (4.2) kerültek.

Ez a kötés abban a nürnbergi könyvkötőműhelyben készült, amelynek bélyegzőit Kyriss 237. táblázatán láthatjuk.

Az Univ. 637/II felirata „Tertia ps lire”. Felépítése megfelel a szokásos Koberger-féle kötésekének. A hosszabb oldalakon körbe foglalt rozetta (5.1) és pálcán áthurkolódó inda (5.2) sorakozik, alul pedig kétfejű sasok (5.3). A középmezőben ruta-indás gránátalmavirág (5.4). A háttábla keretében a rövidebb oldalon szabad gránátalmavirágok (5.5), a hosszabb oldalakon kétfejű sasok (5.3) láthatók. A tükrő átlók osztotta háromszögeiben is egy-egy szabad gránátalmavirágot (5.5) helyezett el a mester. A gerincmezőkben körbe foglalt rozetták (5.1).

E kötés bélyegzői Kyriss 227. táblázatán látható bélyegzőkkel egyeznek.

A két kötés összetartozását bizonyítja, hogy mindkettő kötésébe az előtáblán GK monogram van belesütve. (Az Univ. 637/III, vagyis a Biblia negyedik része sima pergamen kötésben van, de a possessor bejegyzés is mutatja, hogy eredetileg sem tartozott ehhez a két kötethez.)

A többkötetes művek két vagy több könyvkötőnél köttetett, s véleményünk szerint a kiadó megrendelésére készült kötéseire a következő példa:

a Széchényi Könyvtár 558 b jelzetű ősnymtatványa, amely Petrus Lombardus munkáját, a *Sententiarum libri* négy kötetét tartalmazza (CIH 2646).

Az első és a negyedik rész kötése készült ugyanannál a könyvkötőnél. A felépítés és a díszítőelemek megfelelnek az eddigi Koberger-kötésekének. A felirat (Prima ps bonaventure) alatt és az előtábla alján griffek (6.1) sorakoznak. A hosszmenti oldalon valószínűleg pálcán áthurkolódó gótikus inda bélyegzők voltak. Ez nehezen kivehető. Az előtábla középmezőjét tulipános gót ruta-inda (6.2) tölti ki. A kaposos oldalon hiányos és szúrágta az előtábla, a gerinc mentén pedig átragasztott. Restaurálásakor feltétlen le kell fejteni ezt az átragasztást és

¹¹ A német gótikus kötések meghatározásához KYRISS, Ernst: *Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet. 1–4. Bd.* Stuttgart, 1951–1958. Hettler. c. munkáját szoktuk alapul venni. E munka II. kötetében Kyriss tizenegy nürnbergi, polgári könyvkötőműhely leggyakoribb bélyegzőit is közzétette. Kutatásaink során a vizsgált kötések meghatározásánál egy-egy ilyen Kyriss-féle táblázat bélyegzőivel hasonlítottunk.

¹² SAJÓ Géza – SOLTÉSZ Erzsébet: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. 1–2. vol.* Bp. 1970.

visszaállítani a kötés eredeti állapotát, ha hiányosan is. A háttáblán szabad rozetta (6.3) váltakozik pálcán áthurkolódó indával (6.4), a keret négy sarkában viszont körbe foglalt rozetta (6.5) látható. A középmezőbe egy-egy virágtő (6.6) került.

Az 558 b negyedik részének kötésén egy kivételével (rombuszos sas: 6.7) ugyanezeket, vagyis ugyanilyen rajzolatú bélyegzőket láthatunk viszont. E bélyegzők közül öt látható Kyriss 225. táblázatán.

Ezeknél a kötéseknel, amelyeket sorban egymás után látunk a rajzolatban, az egyes bélyegzők gyakorlatlan szem számára alig észrevehető eltérő formájában van csak különbség. Hiszen az eddigiiek során és ezután is mindig ugyanolyan tartalmú bélyegzőket látunk viszont. Ezek a bélyegzők szimbolikus jelentésűek: a rozetta Mária virága, a *nyíllal átlőtt szív* is órá utal, a pálcán áthurkolódó *gót inda* tulajdonképpen szőlőinda, az *egyszarvú* a középkor emberének a szűziességet jelképezte, a *majom* a hiúságot stb. Nem egészen egyértelmű az annyira kedvelt és annyi változatban előforduló *gránátalmavirág*. Már a keleti népeknél tisztelték az ókorban, a rómaiak a görögökből vették át (Cerésnek és Proserpinának áldoztak vele), egyszerre volt a termékenység és megsemmisülés jelképe. A középkorban a gránátalmavirág a miseruhákon gyakori minta, egyesek szerint a keresztény egyházat jelképezte volna. Mindenesetre a XV. századi bőr kötés-táblákon, különösen Dél-Németországban, rendkívül gyakori.

Visszatérve az 558 b jelzetű Petrus Lombardus műhöz, tehát az első és negyedik kötet készült egy könyvkötőnél, a második és harmadik kötet pedig egy másiknál.

A második és harmadik rész kötése egyetlen bélyegzőben, a „Secunda ps bonaventure” felirata fölött látható ívdíszítményben (7.1) tér csak el egymástól, egyébként felépítésük is megegyezik. Az előtáblán a felirat alatt „ihesus” bélyegzők (7.2) sorakoznak. A tükröt három oldalon kis, körbe foglalt rozetták (7.3) és pálcán áthurkolódó gótikus inda (7.4) keretezi. A tükrőben két részből alkotott gót ruta-inda látható, benne gránátalmavirág (7.5). A háttábla keretét nagyméretű, szabad rozetták (7.6) és pálcán áthurkolódó gótikus inda bélyegzők (7.4) adják. A tükröt két átló tagolja, az így nyert háromszögekben egy-egy, ill. három-három griff bélyegző (7.7) látható.

Felmerülhet a kérdés, hogy az itt bemutatott kötetek eredetileg összetartoztak-e, vagy csak az idők folyamán, mint azonos mű különböző részeit sorolták egy helyre. (Az összetartozásra utaltunk az Univ. 637/I és II-nél is.)

Az OSZK 558 b kötetének possessor bejegyzései megnyugtatóan bizonyítják, hogy ezek a kötetek eredetileg is egyívű tartoztak. Magyar szempontból különösen érdekesek a négy kötet bejegyzései.

Az 558 b első kötetének előtábláján a belül található bejegyzésből kiderül, hogy egy bizonyos Gáspár kapta ajándékba a *Sententiarum libri* négy kötetét Georgius Wolf magistertől:

Isti quattuor libri sente[n]tiaru[m] Seraphici doctoris dati sunt // michi Gaspardo cur[r]atoris¹³ a m[a]g[ist]ro Georgio Wolf cui // vero tanto munere dii Immortales dignas p[er]solva[n]t grates. // Requiescat in pace amen.

¹³ A „curatoris” szó harmadik betűje fölött jelölt rövidítés problematikus. Minthogy VERESS Endrénél (*A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai 1264–1864. 1. köt. Bp. 1915. 24.*) megtudhatjuk Dalos Gáspárról, hogy kézműves fia („... quondam Pauli fabri.”), feltehető, hogy a „curator” kocsikészítőt jelentene és Dalos Gáspár apjára utalna. A genitívus ezt a feltevést erősíti. A szó olvasatát Mezey László professzor úrnak köszönöm.

Az első könyv ff 10. lapján:

Magister Georgius Wolf huius libri // largitor magnificus requiescat in pace. Amen.

A harmadik kötetben olvasható bejegyzésből azt is megtudhatjuk, hogy mi a teljes neve ennek a bizonyos Gáspárnak, hová való és mely városokban járt:

Anno 1503 die Saturni in profesto divi Georgii martiris sive septimo die // Pasce ante Domi[ni]cam Quasimodo egressus ex regali urbe Parisiana¹⁴ // et sexto die mensis Junii ingressus sum nobilissima[m] urbem Padwanam. // In prima urbe indulsis sacris litteris sacratissima Theologie, matris mee. // In s[e]c[un]da Sacris Canonibus paru[m] tumentibus iuvamine Theologie positive. // Mag[iste]r Caspar Dalus // Pannonius ex Sabbaria.¹⁵

A negyedik kötetben a c ív úgy látszik hiányzott, s honfitársunk ezt kézzel pótolta. A c ív végén ez áll:

Cetera habes in textu // et hiis additis Dei au- // xilio nichil deficit. // Scripsi hec ego magister // Caspar de Sabbaria duobus // diebus Parisiis Anno etc. // 1503. die Veneris ante // Invocavit hora undecima // noctis.¹⁶ Hoc opus peregi etc.

Tehát nemcsak hogy összetartozott ez a négy kötet, hanem már korán, megjelenése után alig tíz évvel magyar tulajdonba került. Az ajándékozás minden bizonnyal Párizsban történt, s oda valószínűleg Georgius Wolf vitte magával a Sententiarum librit bekötve.¹⁷

A Petrus Lombardus mű kötésének Koberger volta mellett további, döntő érvként hozzuk fel, hogy a kötetátlábközlő Koberger makulatúrák kerültek elő. Az OSZK 558 b I. kötetéből a HC 10 399 két lapja, a IV. kötetből a GW 1105 két lapja.¹⁸

¹⁴ 1503. április 22. szombat.

¹⁵ A németújvári (Güssing) ferences kolostor könyvtárának 2/197 (86) jelzetű könyvében is olvashatunk DALOS Gáspárral kapcsolatos bejegyzést. Ld. SZ. KOROKNAY Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések. Kolostori és polgári műhelyek*. Bp. 1973. 84. — Az első két bejegyzés szerint Peter Wertesi Sabariensis örökölte a könyvet Dalos Gáspártól. A VÉRTESY család egyik tagja, Miklós, 1563-ban Erdődy Pétertől kapta Vas megyében Nagyszőlőst. Ld. NAGY Iván: *Magyarország családai. 12. köt.* 156. — Bizonyára régi, talán familiáris kapcsolatban állt az ERDŐDY és a VÉRTESY család. Ez számunkra azért érdekes, mert 1494–1509 között Franciscus Bakács de Erdőd volt a győri püspök. Szombathely, ahonnan Vértesy Péter és Dalos Gáspár is származott, ekkor a győri püspökséghez tartozott. Ld. GAMS, Pius Bonifacius: *Series episcoporum ecclesiae catholicae*. Ratisbonae, 1973. Manz. 374. — Talán Erdődy Bakócz Ferenc püspök Dalos Gáspár patrónusa, s ő segítette Dalost Párizsba is. A másik lehetőség, az ugyancsak Vas megyei Felsőszellestei Gosztonyi János, aki ugyan csak 1510-től győri püspök, de talán már az 1500-as évek elején Párizsban tanult, hiszen 1502-től II. Ulászló feleségének, Anna francia hercegnőnek a tolmácsa és titkára. Kézenfekvő lenne, hogy Gosztonyi Párizsban tanult meg olyan jól franciául. Ld. SÖRÖS Pongrác: *Adatok Felsőszellestei Gosztonyi János püspök életéhez*. — Religio 1909. 596. — ECKHARDT Sándor (*Magyar humanisták Párizsban*. — Minerva 1929. 4.) viszont Gosztonyi párizsi útját jóval későbbre teszi.

¹⁶ 1503. március 3. péntek.

¹⁷ Georgius Wolf talán a nürnbergi, nagyon gazdag Heinrich Wolff-fal állt rokonságban. Ld. HALLER von HALLERSTEIN, Helmut Frhr.: *Grösse und Quellen des Vermögens von hundert Nürnberger Bürgern um 1500*. — Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte Nürnbergs. Bd. 1. Nürnberg, 1967. 122–123. p.

¹⁸ A makulatúrákról bővebben külön cikkben számoltunk be: ROZSONDAI, Marianne: *Drei Kobergersche Makulaturblätter*. — Gutenberg Jahrbuch 1977. (Megjelenés alatt.)

A több kötetes művek több könyvkötőnél készült kötéseire még egy harmadik példát hozunk. Ugyancsak a Lyra kommentálta Biblia, de egy korábbi, az 1485-ben megjelent (CIH 666) példány köteteit láthatjuk Koberger kötésben az Akadémia Könyvtárában Inc. 118/1–4 jelzet alatt.

Ez a négy kötet három könyvkötőnél készült, éspedig az elsőt és negyediket kötötte ugyanaz a személy, a második részt egy másik, a harmadikat pedig egy harmadik könyvkötő.

Az első rész kötésének elő- és háttáblája teljesen megegyezik. A felépítése is aránylag egyszerű. Rozettából (8.1) és pálcán áthurkolódó gótikus indából (8.2) álló keret veszi körül a gránátalmavirágos lemezbélyegzővel (8.3) kitöltött középmezőt. A nyíllal átlótt szív (8.4) a gerincmezőt díszíti. A könyvkötő csupán négy bélyegzőt használt ennél a kötésnél, míg a negyedik rész kötéstábláján kilencet.

Az MTA Inc. 118/4 előtábláján a felirat „Quarta ps lire” aranyozott. Alul nagyméretű, szabad rozetta (8.1) és pálcán áthurkolódó gótikus inda (8.2) váltakoznak. A fölötté levő sorban rombuszba foglalt kis virágtő (8.5). A hosszabb oldalakon is kettős sordísz van. A külsőkben a rombuszos virágtő négyszirmú virággal (8.5 és 8.6), a belsőkben kisméretű, szabad rozetta (8.7) kisméretű, pálcán áthurkolódó gótikus indával (8.8) látható. A középmezőt két részből alkotott gót ruta-inda díszíti, benne gránátalmavirág (8.9). A fél rutákban levéldísz (8.11) van. A háttáblán a keret nagyméretű, szabad rozettából (8.1) és nagyméretű, gótikus indából (8.2) adódik. A középmezőt három-három átló tagolja, az így kapott négy nagy rombuszban egy-egy griff bélyegző (8.10), a nyolc háromszögben négyszirmú virág bélyegző (8.6) található. A gerincen négy dupla borda, a gerincmezőkben nagyméretű rozetta és négyszirmú virág (8.1 és 8.6) van.

Az Inc. 118/1 és 118/4 kötésén látható kilenc bélyegzőből hat egyezik Kyriss 235. táblázatán levő bélyegzőkkel.

Merőben más díszítésű az MTA 118/2 kötése. A keret szabad levelek (9.1) füzéréből adódik. Az előtábla tükrét új típusú lemezbélyegző (9.2) tölti ki terülő-mustraszerűen. A háttáblán a középmezőt két átló tagolja, az így nyert háromszögekben kétféle stilizált növényi dísz (9.3 és 9.4) látható, a gerincmezőben pedig egy érdekes fejbélyegző (9.5). Ez a fejbélyegző jobban látható — a levél-füzérral és a lemezbélyegzővel együtt — Kyriss 229. táblázatán.

Az MTA 118/3 kötésére később térünk vissza, s akkor elemezzük részletesen.

Három példáját láttuk a több kötetes művek több könyvkötőnél készült kötéseinek. Meggyőződésem szerint ezeket a kiadó, vagyis Koberger csináltatta saját könyvkötőműhelyében vagy adott esetben hivatásos, önálló nürnbergi könyvkötőnél. De nemcsak ez a három eset van. Könyvtárainkban is, a szakirodalomban is találkoztam hasonlóakkal. Véleményem szerint, ha az adott ősnymtatványokat a vevő, vagy possessor köttette volna, egyetlen könyvkötőhöz fordul, hogy a három vagy négy kötetet annál az egynél készíttesse el.

Ezt tartom az egyik bizonyítéknak arra, hogy Koberger megrendelésére készültek a fenti kötések. S most következzenek a másik bizonyíték.

A Széchényi Könyvtárban Alexander de Hales *Summa universae theologiae* c. 1481–82-ben Kobergernél megjelent művéből (CIH 128) két példány is van. Az Inc. 1 és 1 b két-két meglevő kötetének kötése teljesen egyforma.

Az Inc. 1 (pars 2) előtábláján a felirat „Secunda ps alexandri.” A hosszmenti oldalakon pálcán áthurkolódó gótikus inda bélyegzői (10.1) sorakoznak egymás alatt. Ezen belül keret fut körbe, amelyben rombuszba foglalt griffek (10.2) lát-

hatók. A tükröt fejbélyegzőkből (10.3 és 10.4) alkotott gót ruta-inda tölti ki, a ruta-indákban gránátalmavirág (10.5) van. A háttáblán a középmezőt kettős keret veszi körül. A külsőben rozetta (10.6) váltakozik pálcán áthurkolódó gótikus indával (10.1), a belső keret griff (10.2) bélyegzőkből áll. A középmezőben fölül és alul három—három szabad virágtó (10.7) sorakozik. A gerincen négy dupla borda van, a gerincek hiányosak, a restaurálás után visszaállított bőrfeletlen szabad rozettákat (10.6) találunk.

A következő, Inc. 1 (pars 4) kötése tökéletesen megegyezik az előzőével, csupán a teljesebb gerincmezőkben fordul elő több bélyegző: rozetta (10.6), gránátalmavirág (10.7) és néhány apró négyszirmú virág (10.8).

Ugyancsak egyezik a Summa theologiae másik példánya, az Inc. 1 b (pars 1) kötése a fentiekkel. Ennél a gerincmező díszítése is teljesen azonos. Lehet, hogy az ebben a csoportban elsőnek bemutatott kötés gerincén is eredetileg több bélyegző volt, csak a csonkulás miatt nem látszik több.

Az Inc. 1 b (pars 2) kötésén is ugyanaz a pálcán áthurkolódó gótikus inda, griff, rozetta, fejbélyegzőkből alkotott ruta-inda, gránátalmavirág és a gerincmező apró virágai ötlenek szemünkbe, mint az előző három kötetáblán.

Azonos mű, Alexander de Hales *Summája* két példányának azonosan bekötött köteteit láttuk. Ez arra is enged következtetni, hogy közel egyidőben készültek ezek a kötések, talán rögtön egymás után, különben a könyvkötő több mindenben eltért volna az egyes köteteknél.

Fontosabb megállapítás azonban, hogy ezek a kötések nagy valószínűséggel a nyomdász-kiadó, Anton Koberger megrendelésére készültek. Az a feltevés ugyanis, hogy két különböző vásárló ugyanahhoz a könyvkötőhöz vitte volna a *Summa theologiae*t kötetésre, kisebb valószínűséggel bír. Az pedig még inkább kizárható, hogy ugyanaz a személy vette volna meg két példányban. Marad tehát az első feltevés, hogy Koberger köttette ezeket a műveket, s biztos hogy több példányban.

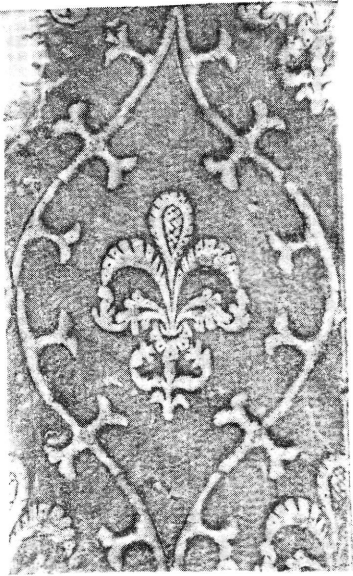
Alexander de Hales *Summájának* fent tárgyalt kötéseihez szorosan kapcsolódik a Széchényi Könyvtár Inc. 282/III jelzetű ősnymotványának kötése. Ez az 1485-ös Koberger-féle Biblia (CIH 666) harmadik kötete. Mutatja is a felirat „Tertia ps lire”. A bélyegzők közül a griff (10.2), a gránátalmavirág (10.7), a gerincmezőt díszítő szabad rozetta (10.6) és az apró virág (10.9) egyeznek az előző kötésekével. Új bélyegző az előtáblán a felirat alatt sorakozó rombuszba foglalt lilium (10.10), továbbá a gót ruta-indát nyerte más típusú fejbélyegzőkből (10.11 és 10.12) a könyvkötő.

Az előbb tárgyaltuk az Akadémia Könyvtár ősnymotvány-gyűjteményéből a 118-as jelzeten található Biblia négy kötetét a több kötetes művek különböző könyvkötőnél készült kötetábláinak csoportjában.

A harmadik rész kötése (118/3) ehhez a kötéscsoporthoz kapcsolódik. Újra láthatjuk a gránátalmavirágot (10.7), az ezt körülvevő, most megismert fejbélyegzőket (10.11 és 10.12), a griffet (10.2), a szabad rozettát (10.6), a pálcán áthurkolódó indát (10.1) és a rombuszos liliumot (10.10). Az előzőekhez képest új a nagyméretű, körbe foglalt rozetta (10.13).

Meg kell jegyeznünk, hogy ez a Biblia is Koberger 1485-ös kiadása, mint az OSZK 282/III jelzetén található példány, sőt ez is, az is harmadik rész. Vagyis megint egy mű több példányának azonos kötései állunk szemben. Ezek szerint Koberger 1485-ös Bibliájából is több példány kerülhetett bekötve eladásra!

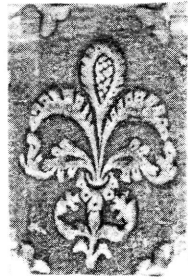
Végül még egy kötetábla kívánczik ebbe a csoportba: az Akadémia Ráthgyűjteményének 1518-as jelzetű ősnymotványának.

I.

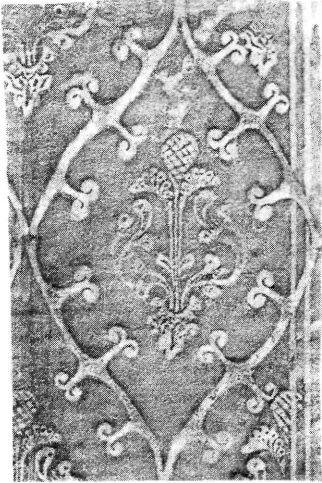
I/1.

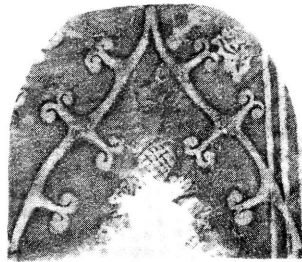
I/3.

I/2.

II.

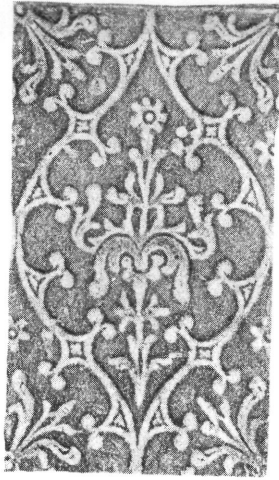

II/1.

II/2.

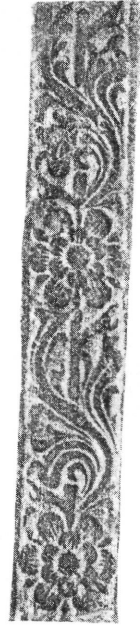
1. ábra

III. Lemezbélyegző

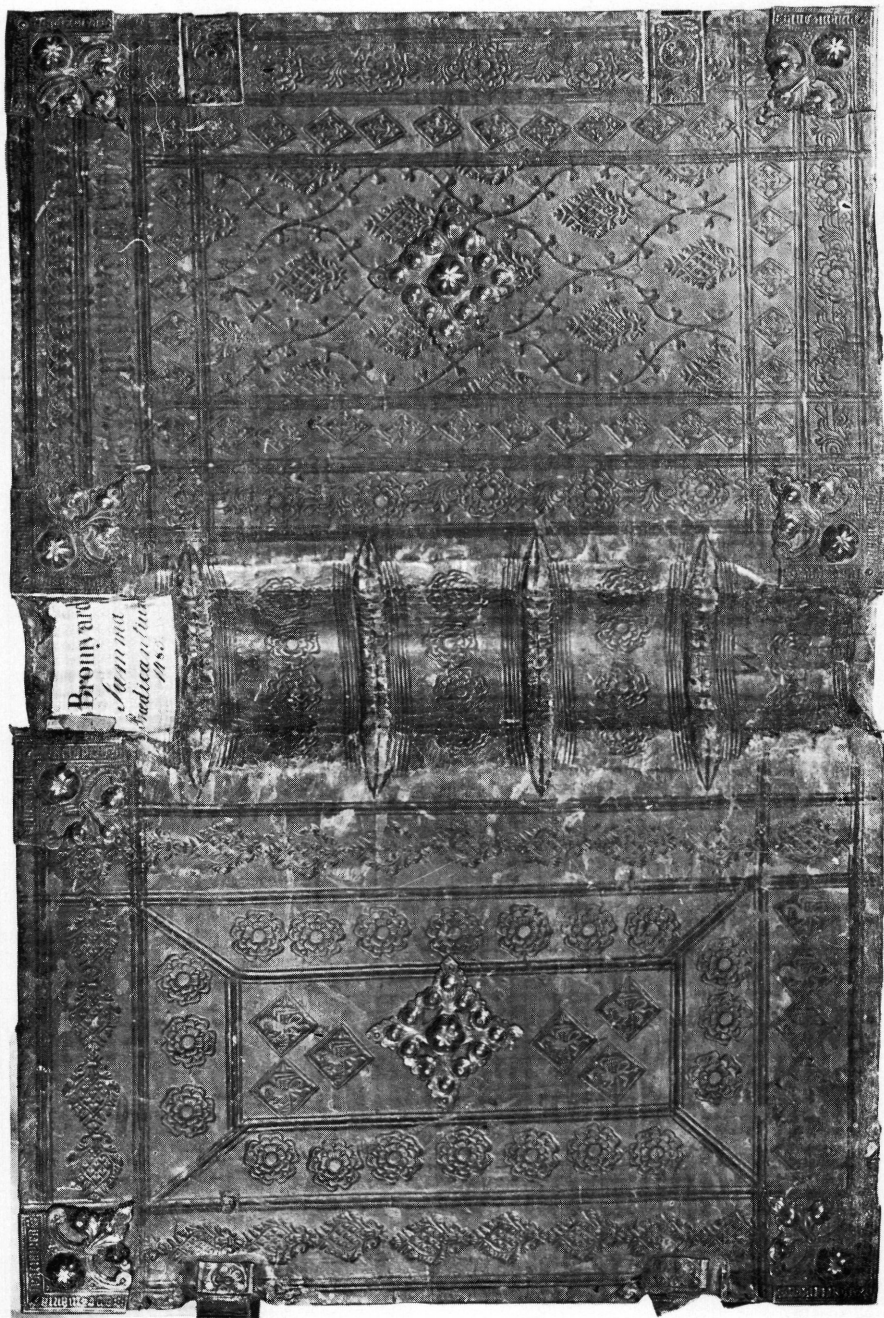

Egyesbélyegzők

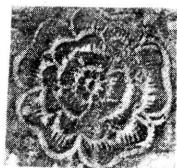

görgető

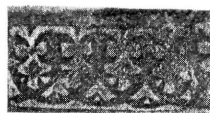
2. ábra

3. ábra

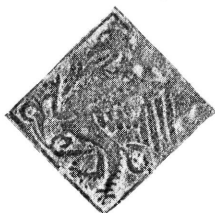
3

1

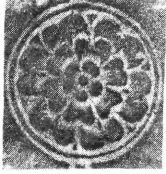
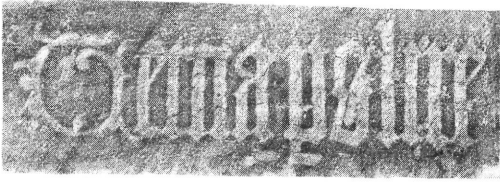
4

2

4. ábra

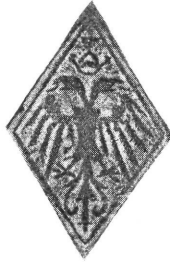
1

5

2

3

4

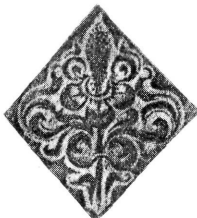
5. ábra

1

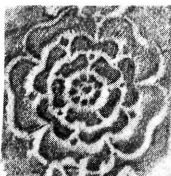
4

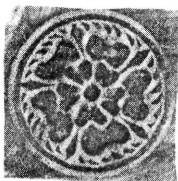
6

2

3

5

7

6. ábra

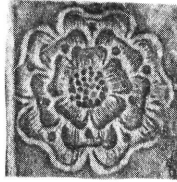
2

1

3

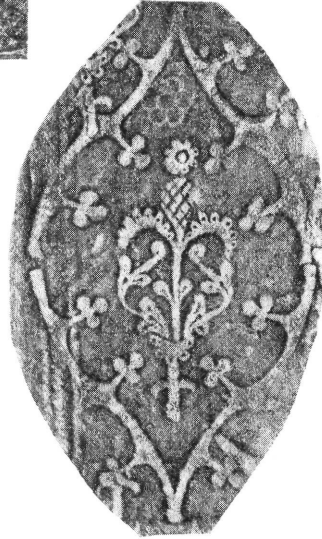
6

4

7

5

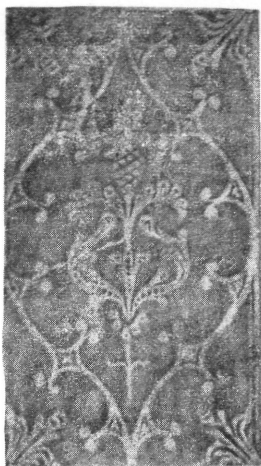
7. ábra

1

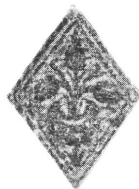
2

3

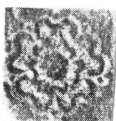
4

5

6

7

8

10

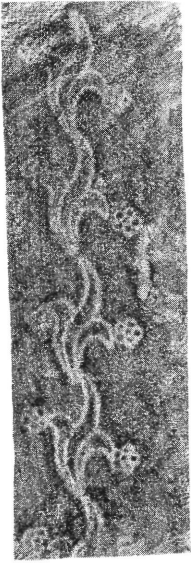

11

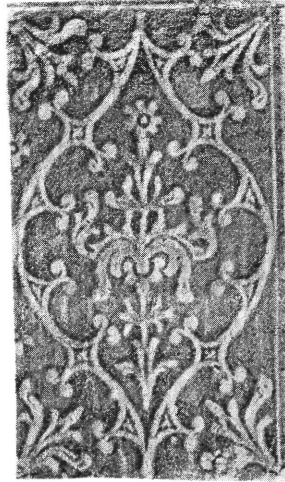

9

8. ábra

1

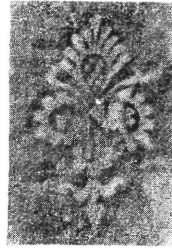
2

5

3

4

9. ábra

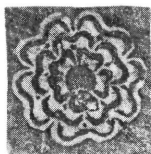
1

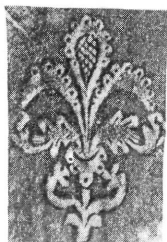
2

5

6

7

8

9

3

4

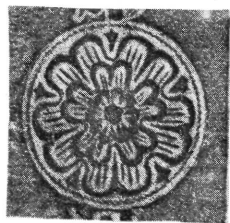
10

11

12

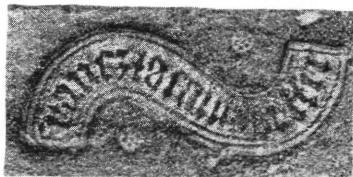
13

14

15

16

10. ábra

Ezen a kötésen a már ismert bélyegzőkön kívül (10.1, 10.3, 10.4, 10.6, 10.7, 10.13) három újat láthatunk: őz (vagy szarvas?) bélyegzőt (10.14), majom bélyegzőt (10.15) és egy névbélyegzőt (10.16). Ez a könyvkötő neve: Francz Staindorffer. A 10. ábra bélyegzői Kyriss 133. táblázatán Staindorffer neve alatt összeállított bélyegzőkkel egyeznek.¹⁹

A Ráth 1518 kötése nem Koberger-nyomatványt takar, hanem az Adolf Rusch kiadásában Strassburgban 1470–75 között megjelent II. Pius-féle *Epistolae familiaris* (CIH 2741). A könyvnek nincsen kolofonja.

Tudjuk, hogy Rusch és Koberger tartós üzleti kapcsolatban álltak egymással. Rusch főleg papírkereskedéssel foglalkozott, gyakran papírért könyveket kért és kapott cserébe.²⁰ II. Pius levelezését később Koberger is kiadta háromszor: 1481-, 1486-, 1496-ban. Lehet, hogy éppen ez a strassburgi kiadvány, ami 5–10 évvel az ő első Pius-levelezés kiadása előtt látott napvilágot, érlelte meg benne az elhatározást, hogy ő is kiadja II. Pius leveleit.

A Ráth 1518-as kötéstáblája tehát hat másik kötéstáblával egyezik. Ezzel együtt tehát hét olyan kötéstáblát ismertünk meg, amit Francz Staindorffer kötött.

Staindorffer valószínűleg az 1450-es évek végén, esetleg csak 1460-ban született.²¹ Így, ha csak néhány évvel a megjelenés után kötötte be a Rusch-féle Pius-leveleket, akkor is a megjelenési időnek inkább az 1475-ös évhez kell közelebb állni, mint az 1470-eshez.

Paul Schwenke²² is találkozott Staindorffer névbélyegzővel a pelplini (Lengyelország) szeminárium könyvtárban. Méghozzá éppen Alexander de Hales *Summa theologiae*jának negyedik kötetén. Ez az 1481–82-es Koberger kiadás, vagyis ugyanaz, mint az OSZK Inc. 1 és 1 b példányai. Ezzel tehát háromra emelkedett azoknak az Alexander de Hales *Summá*knak a száma, amelyek azonos kötésben találhatók.

Schwenke, mert Staindorffer névbélyegzőt talált ezen a Koberger kiadványon, kétségbe vonja, hogy Kobergernek saját könyvkötőműhelye lett volna. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy ezeknek a Koberger-nyomatványoknak a kötésében nagyon gyakran Koberger nyomdájából származó makulatúra van, így „egyáltalán nem kétséges, hogy ezeket a könyveket a nyomdász (Koberger) rendelésére és számlájára kötötték be.”

¹⁹ Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Kyriss 133. táblázata és 231. táblázata lényeges bélyegzőegyezéseket mutat egymással. Ezek a következők: 231/1=133/5, 231/2=133/4, 231/4=133/7, 231/7=133/6 és 231/8=133/8. Szerintünk ennek magyarázata az, hogy azok a bélyegzőszerszámok, amelyeket Staindorffer használt míg Koberger szolgálatában állt, Kobergeré voltak, s itt egyetlen műhelyről van szó. Emellett szól az esztergomi Simor Könyvtár 8215 (CIH 1884) jelzetű őnyomatványának kötése is, amelynek bélyegzői a következők: Kyriss 231/1, Kyriss 231/2, Kyriss 231/3, Kyriss 231/4, Kyriss 231/5 és 6, Kyriss 231/8, valamint Kyriss 231/9. A kötéstáblában Koberger nyomdájából származó makulatúra van: az 1485-ben nyomtatott Litterae indulgentiarum A és B variánsa. Ld. *Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur*. Wratislaviae – Varsaviae – Cracoviae, 1970. I. köt. 3374 és 3375. tétel. Ez utóbbi a British Museum Könyvtárának is megvan (BMC II 428), s az is Johannes de Bromyard *Summa praedicatorum*ából származik, mint a most felfedezett Simor Könyvtár-beli példány. A makulatúrát Dr. Borsá Gedeon találta és határozta meg, neki köszönöm, hogy az én figyelmemet is felhívta rá.

²⁰ HARTMANN, Alfred: *Die Amerbachkorrespondenz. 1. Bd. Die Briefe aus der Zeit Johann Amerbachs 1481–1513*. Basel, 1942. Vrl. d. Universitätsbibl. I. p.

²¹ SCHMIDT, A. id. cikk. 117. p.

²² SCHWENKE, Paul: *Zur Erforschung der deutschen Bucheinbände des XV. und XVI. Jahrhunderts*. — Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten 10. Leipzig, 1898. 115.

A bevezetőben ismertettem a német köteskutatók álláspontját a kiadói kötéseket illetően, hogy az a lényeg, ki köttette a könyveket, nem pedig, hogy azokat saját könyvkötőműhelyben kössék. Koberger esetében én mégis biztosra veszem a saját műhely létezését is, s osztom a nézetet, hogy emellett más nürnbergi könyvkötőket is foglalkoztatott. Ha a kortársnak vehető Neudörffer azt írja Kobergerről, hogy voltak könyvkötői, s a köteskutató is ezt látszik igazolni, akkor annál inkább el kell ezt fogadni. Éppen a Staindorffer-csoport bélyegző-szerszámairól és a hozzákapcsolódó „ismeretlen, nürnbergi, polgári műhely” szerszámairól (ld. a 19. jegyzetet) tételezzük fel, hogy ezek Koberger saját könyvkötőműhelyének könyvdíszító eszközei.

Összefoglalva: bizonyítani igyekeztünk, hogy van Koberger-féle kiadói kötés. Ehhez egyrészt egy mű több kötetének különböző műhelyben készült kötéseit vizsgáltuk (ilyen három volt: az Egyetemi, a Széchényi és az Akadémia Könyvtárából hozott egy-egy példa). Másrészt azonos mű több példányának azonos kötéseit mutattuk be. Erre Alexander de Hales munkáját (a pelplini példánnyal együtt három példányban²³) és Koberger 1485-ös Bibliája két harmadik kötetét hoztuk példának. Harmadsorban utaltunk a makulatúra bizonyító értékére. Kitértünk technikatörténeti kérdésre és vizsgálati módszerre. Ezenkívül bemutatunk névszerint egy nürnbergi könyvkötőt, s láttunk példát arra, hogy a kötés mennyiben járulhat hozzá a kolofon nélküli mű datálásához.*

MARIANNE ROZSONDAI

Anton Koberger und die Verlegereinbände im XV. Jahrhundert

Es ist den Fachleuten schon an der Wende dieses Jahrhunderts aufgefallen, dass viele der gotischen Ledereinbände, die Kobergersche Drucke enthalten, sehr ähnlich sind. Auf Grund ihrer Stempel lassen sich diese Einbände auf Nürnberg lokalisieren, und sie wurden dann als „Koberger-Einbände“ bzw. als „Kobergersche Verlegereinbände“ bezeichnet.

Nachdem die Motive der gotischen Ledereinbände und die allmähliche Vereinfachung des Verzierungsverfahrens, sowie der Begriff der Verlegereinbände im XV. Jahrhundert untersucht werden, führt die Verfasserin, mit Beispielen illustriert, von den Beweisgründen, dass die Benennung Koberger-Einbände berechtigt ist, die folgenden an:

- von verschiedenen Buchbindern verfertigte Einbände mehrbändiger Werke,
- mehrere Exemplare eines Werkes in gleichen Einbänden,
- die aus den Koberger-Einbänden stammenden Kobergerschen Makulaturblätter.

Es sollen noch die vier Bände des Werkes *Sententiarum libri* von Petrus Lombardus unter der Signatur 558 b I-IV. (Széchényi Nationalbibliothek) erwähnt werden. Die handschriftlichen Eintragungen des Besitzers beweisen nicht nur, dass die von zwei verschiedenen Buchbindern gebundenen vier Bände auch ursprünglich zusammengehört haben, sondern auch dass dieses Exemplar von *Sententiarum libri* früh, schon 1503 ins ungarische Eigentum gelangt ist. Der Besitzer, Caspar Dalus (dass heisst: Dalos) Pannoniensis ex Sabbaria hat die *Sententiarum libri* als Geschenk von Magister Georgius Wolf[f] wahrscheinlich in Paris bekommen. Georgius Wolf[f] kann vielleicht mit der berühmten und reichen Nürnberger Familie Wolff in Zusammenhang gebracht werden. Jedenfalls stammen die Einbände des Werkes aus Nürnberg, so kann man annehmen, dass Georgius Wolf[f] die vier Bände gebunden von Nürnberg nach Paris mitgenommen hat.

²³ A pelplini példány negyedik kötetében Koberger Justinianus: Digestum vetus 1482 (H 9550) egy makulatúralapja volt beragasztva.

* E helyen is szeretnék köszönetet mondani Dr. Csapodi Csaba ny. osztályvezetőnek, hogy kutatásra ösztönzött, s munkámat kezdettől fogva (1969) figyelemmel kísérte és hasznos tanácsaival segítette.